

Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право
УДК 349.6:630(332.122:379.84)(477)

Заверюха Марина Михайлівна

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри аграрного,
земельного та екологічного права
Національний університет «Одеська юридична академія»*

Заверюха Марина Михайловна

*кандидат юридических наук, доцент кафедры аграрного,
земельного и экологического права
Национальный университет «Одесская юридическая академия»*

Zaveriukha Maryna

*Assistant Professor of the Department of Agrarian,
Land and Environmental Law
National University «Odessa Law Academy»*

ЩОДО РЕКРЕАЦІЙНОГО ЛІСОКОРИСТУВАННЯ В УКРАЇНІ ОТНОСИТЕЛЬНО РЕКРЕАЦИОННОГО ЛЕСОПОЛЬЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ

RECREATIONAL FOREST MANAGEMENT IN UKRAINE

***Анотація.** У статті розглянуто основні аспекти рекреаційного лісокористування в Україні. Зважаючи на складку епідеміологічну ситуацію в країні, однією із значимих функцій лісу є саме рекреаційна, адже рекреація, на погляд автора, є однією із важливих форм раціонального використання вільного часу, проведення змістовного дозвілля, оздоровлення та лікування, задоволення пізнавальних інтересів людей. В статті розглянуто питання загального та спеціального рекреаційного лісокористування та дано визначення поняття «екотуризм», де під останнім розуміється вид туризму, який полягає у*

подорожах до природних територій, з метою задоволення свої культурних, еколого-просвітницьких, пізнавальних та інших потреб, без здійснення антропогенного впливу (або ж мінімального його впливу) на відповідну територію.

Встановлено, що безупинно зростаючий процес залучення все більшої кількості людей у цикли рекреаційних занять зумовлює постійне розширення лісових територій, тією чи іншою мірою охоплених рекреаційною діяльністю, тому важливою умовою раціонального використання, охорони і ведення господарства в рекреаційних лісах є їх зонування.

Зроблено висновки, що за своїми функціональними особливостями рекреаційну діяльність людини в лісах можна поділити на такі види: лікувальну, оздоровчу, спортивну, туристичну, пізнавальну, добувну, емоційну і мотивуючу. І, найчастіше, ці види діяльності тісно взаємопов'язані між собою, або ж один вид діяльності витікає з іншого. Окрім того, дано визначення поняття «рекреаційного лісокористування – як сукупності дій направлених на задоволення свої потреб із залученням лісових ресурсів (відпочинок, туризм, спорт, любительські промисли, лікування та оздоровлення тощо)».

Ключові слова: *ліс, лісові ресурси, рекреаційне лісокористування, лісове законодавство, екотуризм.*

Анотація. *В статье рассмотрены основные аспекты рекреационного лесопользования в Украине. Ввиду сложной эпидемиологической ситуации в стране одной из значимых функций леса является именно рекреационная, ведь рекреация, по мнению автора, является одной из важных форм рационального использования свободного времени, проведения содержательного досуга, оздоровления и лечения, удовлетворения познавательных интересов людей. В статье*

рассмотрены вопросы общего и специального рекреационного лесопользования и дано определение понятия «экотуризм», где под последним понимается вид туризма, заключающийся в путешествиях к природным территориям, с целью удовлетворения своих культурных, эколого-просветительских, познавательных и других нужд, без осуществления антропогенного воздействия (или минимального его воздействия) на соответствующую территорию.

Установлено, что непрерывно возрастающий процесс вовлечения все большего количества людей в циклы рекреационных занятий обуславливает постоянное расширение лесных территорий, в той или иной степени охваченных рекреационной деятельностью, поэтому важным условием рационального использования, охраны и ведения хозяйства в рекреационных лесах является их зонирование.

Сделаны выводы, что по своим функциональным особенностям рекреационную деятельность человека в лесах можно разделить на следующие виды: лечебную, оздоровительную, спортивную, туристическую, познавательную, добывающую, эмоциональную и мотивирующую. И, чаще всего, эти виды деятельности тесно взаимосвязаны между собой, или один вид деятельности вытекает из другого. Кроме того, дано определение понятия «рекреационного лесопользования – как совокупности действий, направленных на удовлетворение своих потребностей с привлечением лесных ресурсов (отдых, туризм, спорт, любительские промыслы, лечение и оздоровление и т.д.)».

Ключевые слова: *лес, лесные ресурсы, рекреационное лесопользование, лесное законодательство, экотуризм.*

Summary. *The article is dedicated to the main aspects of recreational forest management in Ukraine. According to epidemiological situation in the*

country, one of the most important functions of the forest is recreation, because the last one, in the author's opinion, is one of the important forms of rational leisure, meaningful leisure, health and treatment, cognitive interests. The article considers the issues of general and special recreational forest use and defines the concept of "ecotourism", which means the type of tourism, that consists of travel to natural areas to satisfy cultural, environmental, educational, cognitive and other needs without anthropogenic impact (or minimal impact) on the relevant area.

It is established that the constantly growing process of attracting more and more people to the cycle of recreational activities leads to the constant expansion of forest areas, to some extent covered by recreational activities. That is why an important condition for rational use, protection and management of recreational forests is their zoning.

It is concluded that according to their functional features, human recreational activities in forests can be divided into the following types: medical, health, sports, tourism, cognitive, mining, emotional and motivating. And, most often, these activities are closely interrelated, or one activity stems from another. In addition, it is given the definition of "recreational forest use" - as a set of actions aimed at meeting their needs with the involvement of forest resources (recreation, tourism, sports, amateur fishing, treatment and rehabilitation, etc.).

Key words: forest, forest resources, recreational forest management, forest legislation, ecotourism.

Постановка проблеми. Ліс є складною та потужною екосистемою за різноманітністю будови та рівнем впливу на природне довкілля. З погляду екологічного значення, ліси, насамперед, впливають на клімат, атмосферу, зменшують коливання температури та вологості, виконують важливі екологічні функції, зокрема: водоохоронні, захисні, санітарно-гігієнічні,

рекреаційні, естетичні тощо [1, с. 4]. Рекреаційні ліси, як компонент природних рекреаційних ресурсів, – це лише незначна (за площею) складова лісових екосистем, яка забезпечує потреби населення у лікуванні, відпочинку та туризмі. З урахуванням всього вищенаведеного, актуальність теми не викликає сумніву, оскільки зважаючи на складку епідеміологічну ситуацію в країні, однією із значимих функцій лісу є саме рекреаційна, адже рекреація, є однією із важливих форм раціонального використання вільного часу, проведення змістовного дозвілля, оздоровлення та лікування, задоволення пізнавальних інтересів людей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз публікацій свідчить про відсутність комплексних досліджень, розрізненістю наявної літератури. Даною темою займалися такі науковці: Бейдик О. О. [7], Каракаш І. І. [15], Козан Н. Н. [5], Кузик С. П. [8], Павлов В. І. [12], Степська О. В. [14], Фоменко Н. В. [2].

Метою цієї статті є всебічний аналіз рекреаційного лісокористування в Україні, його правового регулювання, встановлення змісту загального та спеціального рекреаційного лісокористування, визначення терміну «екотуризм».

Виклад основного матеріалу. Термін «рекреація» є сукупністю етимологічних значень: *recreatio* (лат.) – відновлення; *recreation* (франц.) – розвага, відпочинок, зміна дій, яка виключає трудову діяльність і характеризує простір, пов'язаний з цими діями. Поняття «рекреація» характеризує не тільки процес і заходи щодо відновлення сил людини, але і той простір, в якому це відбувається. Таким чином, рекреація – це процес відновлення фізичних, духовних і нервово-психічних сил людини, який забезпечується системою заходів і здійснюється у вільний від роботи час на спеціалізованих територіях [2, с. 5].

Відповідно до Лісового кодексу України, використання лісових ресурсів в рекреаційних цілях можливе як в порядку загального, так і в

порядку спеціального лісокористування. Поділ лісів на категорії проводиться відповідно до «Порядку поділу лісів на категорії та виділення особливо захисних лісових ділянок», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 16 травня 2007 р. № 733, де зазначається, що ліси залежно від основних виконуваних ними функцій поділяються на такі категорії: ліси природоохоронного, наукового, історико-культурного призначення; рекреаційно-оздоровчі ліси; захисні ліси; експлуатаційні ліси. До рекреаційно-оздоровчих лісів відносяться лісові ділянки, що виконують рекреаційну, санітарно-гігієнічну та оздоровчу функцію, використовуються для туризму, зайняття спортом, санаторно-курортного лікування та відпочинку населення і розташовані: у межах міст, селищ та інших населених пунктів; у межах округів санітарної охорони лікувально-оздоровчих територій і курортів; у межах поясів зон санітарної охорони водних об'єктів; у лісах зелених зон навколо населених пунктів; поза межами лісів зелених зон [3]. Рекреаційно-оздоровчі ліси займають площу понад 2 млн. га і складають майже 19% лісового фонду.

Слід наголосити, що рекреаційне лісокористування не є безмежним, і може бути обмежене в порядку встановленому законодавством. Так, Порядком спеціального використання лісових ресурсів, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 23 травня 2007 р. № 761 визначено: «Використання корисних властивостей лісів може бути тимчасово зупинене у разі високої пожежної небезпеки, незадовільного стану лісів внаслідок ущільнення ґрунту їх відвідувачами, виникнення вогнищ шкідників і хвороб лісу та інших факторів, що призводять до ослаблення природних функцій лісів» [4].

Серед природних рекреаційних ресурсів саме ліси мають провідне значення. Основними напрямками, де використовуються лісові ресурси, є:

- туризм і спорт (масовий пішохідний і лижний туризм, автотуризм, кінний спорт, спортивне та ліцензійне мисливство, спортивне орієнтування, радіоорієнтування);
- загальнооздоровчий відпочинок (пішохідні прогулянки, спортивні ігри, пікніки, лижні прогулянки);
- любительські промисли (збір грибів, ягід, лікарських рослин, колекціонування лісових порід дерев і кущів);
- лікування кліматичне, фітолікування, відтворення фізичних і моральних сил шляхом споглядання високоестетичних пейзажів [5, с. 40].

Відповідно до ст. 65 Лісового кодексу України використання лісових ресурсів може здійснюватися в порядку загального і спеціального використання. Не є виключенням і рекреаційне лісокористування. Загальне рекреаційне лісокористування передбачає собою використання лісових ресурсів та лісів з метою задоволення своїх життєво необхідних потреб (лікувальних, оздоровчих, спортивних, туристичних, добувних тощо) безоплатно, без закріплення цих ресурсів за окремими особами і надання відповідних дозволів, за винятком обмежень, передбачених законодавством України. В свою чергу, спеціальне рекреаційне лісокористування здійснюється за спеціальним дозволом, на лісових ділянках, які виділяються для цієї мети, носить платний характер і це право закріплено за визначеними суб'єктами.

Все частіше в наукових працях згадується поняття «екотуризму» або ж «екологічний туризм». Екологічний туризм, який дуже часто асоціюють з так званим зеленим або сільським туризмом, передбачає також безпосередній контакт людини з природою: відпочинок в екологічно чистих куточках країни, туристичні походи і ночівлі в палаткових містечках, пішохідні екскурсії, відвідини парків, заказників або заповідників. Уперше термін «екотуризм» запропоновано в 1983 р.

Гектором Себаллос-Ласкурейном (Héctor Ceballos-Lascuráin). На той час вже існувало 35 термінів, які використовувалися для описання нової форми подорожі на природу. Серед найбільш відомих були: природний (природно-орієнтований) туризм, пригодницький туризм, зелений туризм, альтернативний туризм, сталий туризм, природні канікули, навчальний туризм, науковий туризм, культурний туризм, агротуризм, сільський туризм, м'який туризм та ін [6]. В науковій літературі не сформувалося єдиного підходу до визначення терміну «екотуризм». Приміром, Бейдик О.О. визначає екотуризм як складову частину рекреаційної діяльності, при якій негативний вплив на природне середовище та його компоненти є мінімальним; передбачає гармонійне єднання людини, засобів рекреації, природного середовища та рекреаційної інфраструктури [7, с. 45]. Кузик С. П. під екотуризмом розуміє організацію туризму на малозмінених людиною ландшафтах без заподіяння шкоди навколишньому середовищу, до яких належать території національних та ландшафтних парків, де здійснюються без шкоди екології тури в природу [8, с. 30]. В загальному розумінні автора екотуризм це такий вид туризму, який полягає у подорожах до природних територій, з метою задоволення свої культурних, еколого-просвітницьких, пізнавальних та інших потреб, без здійснення антропогенного впливу (або ж мінімального його впливу) на відповідну територію.

Слід зазначити, що безупинно зростаючий процес залучення все більшої кількості людей у цикли рекреаційних занять зумовлює постійне розширення лісових територій, тією чи іншою мірою охоплених рекреаційною діяльністю. Швидкими темпами розвивається процес інтенсифікації використання лісових масивів, що веде до підвищення рівня впливу рекреантів на природні комплекси, у тому числі на природоохоронні території. На сьогодні залишаються незбалансованими потреби людини і можливості природи. Вважаємо, що саме у цьому зв'язку

виникає проблема оптимізації рекреаційних навантажень на природні лісові екосистеми з метою запобігання зменшенню видового біорізноманіття та збереження комфортних умов рекреаційної діяльності в межах лісового фонду.

За допомогою функціоналу сайту <https://forestry.org.ua>, що був розроблений Українським науково-дослідним інститутом лісового господарства та агролісомеліорації імені Г. М. Висоцького, у нас є можливість переглянути де поряд з населеним пунктом розташовані ті чи інші рекреаційні зони в лісах. Так, приміром, в Одеській області є рекреаційні зони які знаходяться в Одеському лісгоспі, лісництво «Красносільське». В описі зазначено, що це лісова галявина на узліссі ландшафтного заказника місцевого значення «Лузанівський ліс», де наявні столик, лавки, дитячий майданчик. Неподалік, в тому ж лісгоспі, знаходиться рекреаційна зона «Фонтанка-2». Мальовнича галявина на узбіччі дороги до моря поряд з ясенево-кленовими насадженнями, де в наявності столик, місце для приготування їжі на багатті і т.д. [9]. Окрім того, як зазначалося в попередніх працях автора [10, с. 58], відбувся значний крок в сфері діджиталізації лісових відносин, що матиме позитивний вплив на захист лісів від пожеж, незаконних рубок, браконьєрства, спростить доступ до відкритих даних. Так, приміром, кожен власник смартфона може надіслати координати де відбувається незаконна рубка і зробити фото на місці та, за можливості, описати ситуацію. В свою чергу система автоматично формує повідомлення та передає його адміністраторам у відповідній територіальній області.

Наразі наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища України затверджено Положення про рекреаційну діяльність у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України від 22 червня 2009 р. № 330 [11]. Цей нормативний акт визначає основні напрями та види рекреаційної діяльності. Зокрема, йдеться про такі види

рекреаційної діяльності у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду, як відпочинок, екскурсійна діяльність, туристична діяльність, оздоровлення, любительське та спортивне рибальство, любительське та спортивне полювання.

Важливою умовою раціонального використання, охорони і ведення господарства в рекреаційних лісах є їх зонування. Під час зонування варто поділяти єдиний рекреаційний фонд на особливо цінні природні комплекси а саме – суто рекреаційні ліси за інтенсивністю рекреаційного користування. Виділяють такі зони: зона інтенсивного рекреаційного користування, зона помірною рекреаційного користування, резервна зона. До зони інтенсивного рекреаційного користування належить ділянки лісу, де рекреаційні навантаження перевищують максимально допустимі величини. Зона помірною рекреаційного користування об'єднує ділянки лісу, де рекреаційні навантаження не перевищують максимально допустимих рівнів. До резервної зони відносять ділянку лісу і насадження, які зараз не використовують або дуже мало використовують для відпочинку і слугують резервом для рекреаційного використання в майбутньому. В інтенсивно відвідуваних рекреаційних лісах відбуваються певні екологічні зсуви у лісових екосистемах, що називається рекреаційною дигресією. Характерною особливістю процесу рекреаційної дигресії є постійне погіршення лісорослинних умов, що виражається передусім через сукцесію лісової рослинності [12, с. 35].

Слід наголосити, що розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1777-р схвалена «Державна стратегія управління лісами України до 2035 року» де розвиток системи рекреації передбачається забезпечити шляхом розвитку екологічного туризму, рекреаційного використання лісів, підвищення якості та доступності інформації про ліси та лісове господарство. Для покращення використання рекреаційного потенціалу лісів планується розвивати інфраструктуру для

туризму та рекреації, зокрема шляхом створення та облаштування екологічних стежок, туристичних шляхів, місць відпочинку, рекреаційних стоянок; створити умови для залучення коштів бізнесу для забезпечення розвитку туристичної інфраструктури в лісовій галузі; проводити моніторинг туристичного руху та аналіз даних для подальшого ефективного менеджменту відвідування лісів, зокрема через запровадження сучасних ІТ-технологій тощо. Так, стратегією передбачається збільшення кількості туристів, що скористалися об'єктами лісової рекреаційної інфраструктури, до 10 млн. осіб на рік [13].

Висновки з даного дослідження. Відпочинок є складовою життєдіяльності людини. Наразі спостерігається постійно зростаюча потреба у ньому, особливо у міського населення, в тому числі із залученням лісових ресурсів. Рекреаційне лісокористування за своєю суттю є двостороннім: ліс впливає на людину, а людина впливає на ліс. Але слід розуміти, щоб створювати і підтримувати рекреаційні зони які вже існують, потрібно проводити цілий ряд лісогосподарських заходів, які покладаються на власників лісів та лісокористувачів.

На нашу думку, в умовах сьогодення, є необхідним:

- 1) розширення площ лісових ділянок для проведення рекреаційної діяльності, в тому числі розміщення автостоянок, створення відповідної сітки стежок, прогулянкові маршрути різної протяжності;
- 2) покращення якості відповідної лісової інфраструктури, проведення ремонту та реконструкції споруд, які знаходяться в межах рекреаційно-оздоровчих лісів та потребують його (біля водоймищ потрібно передбачити місця для встановлення наметів, виставляти щити з інформацією про деревостани і правила поведінки в лісах і т.п.);
- 3) рівномірне рекреаційне навантаження на лісові ресурси;
- 4) виховна робота з користувачами лісових ресурсів з метою підвищення рівня знань про ліс та його ресурси.

Зважаючи на вищезазначене, можна зробити висновки, що за своїми функціональними особливостями рекреаційну діяльність людини в лісах можна поділити на такі види: лікувальну, оздоровчу, спортивну, туристичну, пізнавальну, добувну, емоційну і мотивуючу. І, найчастіше, ці види діяльності тісно взаємопов'язані між собою, або ж один вид діяльності витікає з іншого. Окрім того, можна дати визначення поняттю «рекреаційного лісокористування – як сукупності дій направлених на задоволення свої потреб із залученням лісових ресурсів (відпочинок, туризм, спорт, любительські промисли, лікування та оздоровлення тощо)».

Література

1. Заверюха М. М. Правове регулювання використання та охорони лісів в Україні : монографія / М. М. Заверюха ; НУ ОЮА. Одеса : Юридична література, 2018. 228 с.
2. Фоменко Н. В. Рекреаційні ресурси та курортологія: навчальний посібник / Н. В. Фоменко. К.: Центр навчальної літератури, 2007. 312 с.
3. Про затвердження Порядку поділу лісів на категорії та виділення особливо захисних лісових ділянок : постанова Кабінету Міністрів України від 16 травня 2007 р. № 733 // Офіційний вісник України. 2007. № 7. Ст. 59.
4. Про врегулювання питань щодо спеціального використання лісових ресурсів : постанова Кабінету Міністрів України від 23 травня 2007 р. № 761 // Офіційний вісник України. 2007. № 39. Ст. 1550.
5. Козан Н. Н. Шляхи рекреаційного використання лісів Волині / Н. Н. Козан // Велика Волинь : Минуле і сучасне : матеріали міжнар. науково-краєзн. конф. Х., 1994. С. 40-43.
6. Butler, James R. (1992), Ecotourism: Its Changing Face and Evolving Philosophy, Department of Forestry, University of Alberta, Canada.

7. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методи аналізу, термінологія, районування / О.О. Бейдик. К.: Видавничо-полігр. Центр «Київський університет», 2001. Т. 17. 395 с.
8. Кузик С.П. Теоретичні проблеми туризму: суспільно-географічний підхід: Монографія / С.П. Кузик. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2010. 254 с.
9. Рекреація (публічний розділ). URL: <https://forestry.org.ua/offer/pub21/uk-1/>
10. Заверюха М. М. Діджиталізація в лісовій галузі / М. М. Заверюха // Нариси науково-практичної конференції присвяченої проблематиці захисту прав людини (охорона довкілля): збірник тез доповідей. Київ: ГО «УКРО», 2021. 75 с.
11. Про затвердження Положення про рекреаційну діяльність у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України : наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 22 червня 2009 р. № 330 // Офіційний вісник України. 2009. № 57. Ст. 1997.
12. Павлов В. І. Рекреаційний комплекс: теорія, практика, перспективи / В. І. Павлов, Л. М. Черчик. Луцьк : Вид-во «Надстир'я», 1998. 122 с.
13. Про схвалення Державної стратегії управління лісами України до 2035 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1777-р // Офіційний вісник України. 2022. № 4. Ст. 256.
14. Степська О. В., Заверюха М. М. Ліс як об'єкт правового регулювання в лісовому та земельному законодавстві України / О. В. Степська, М. М. Заверюха // Часопис Київського університету права. 2016. № 2. С. 281–285.
15. Каракаш І. І. Право власності на природні об'єкти та їх ресурси в Україні : монографія / І. І. Каракаш. Одеса : Юридична література, 2017. 438 с.

References

1. Zaveryukha M. M. Pravove rehulyuvannya vykorystannya ta okhorony lisiv v Ukrayini : monohrafiya / M. M. Zaveryukha ; NU OYUA. Odesa : Yurydychna literatura, 2018. 228 s.
2. Fomenko N. V. Rekreatsiyni resursy ta kurortolohiya: navchal'nyy posibnyk / N. V. Fomenko. K.: Tsentr navchal'noyi literatury, 2007. 312 s.
3. Pro zatverdzhennya Poryadku podilu lisiv na katehoriyi ta vydilennya osoblyvo zakhysnykh lisovykh dilyanok : postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 16 travnya 2007 r. № 733 // Ofitsiynyy visnyk Ukrayiny. 2007. № 7. St. 59.
4. Pro vrehulyuvannya pytan' shchodo spetsial'noho vykorystannya lisovykh resursiv : postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 23 travnya 2007 r. № 761 // Ofitsiynyy visnyk Ukrayiny. 2007. № 39. St. 1550.
5. Kozan N. N. Shlyakhy rekreatsiynoho vykorystannya lisiv Volyni / N. N. Kozan // Velyka Volyn' : Mynule i suchasne : materialy mizhnar. naukovo-krayezn. konf. Kh., 1994. S. 40–43.
6. Butler, James R. (1992), Ecotourism: Its Changing Face and Evolving Philosophy, Department of Forestry, University of Alberta, Canada.
7. Beydyk O.O. Rekreatsiyno-turyst·s'ki resursy Ukrayiny: metodolohiya ta metody analizu, terminolohiya, rayonuvannya / O.O. Beydyk. K.: Vydavnycho-polihr. Tsentr «Kyyivs'kyy universytet», 2001. T. 17. 395 s.
8. Kuzyk S.P. Teoretychni problemy turyzmu: suspil'no-geohrafichnyy pidkhid: Monohrafiya / S.P. Kuzyk. L'viv: Vydavnychyy tsentr LNU im. I.Franka, 2010. 254 s.
9. Rekreatsiya (publichnyy rozdil). URL: <https://forestry.org.ua/offer/pub21/uk-1/>
10. Zaveryukha M. M. Didzhytalizatsiya v lisoviy haluzi / M. M. Zaveryukha // Narysy nauково-praktychnoyi konferentsiyi prysvyachenoyi problematytsi

- zakhystu prav lyudyny (okhorona dovkillya): zbirnyk tez dopovidey. Kyiv: HO «UKRO», 2021. 75 s.
11. Pro zatverdzhennya Polozhennya pro rekreatsiynu diyal'nist' u mezhakh terytoriy ta ob'yektiv pryrodno-zapovidnoho fondu Ukrayiny : nakaz Ministerstva okhorony navkolysn'oho pryrodnoho seredovyscha Ukrayiny vid 22 chervnya 2009 r. № 330 // Ofitsiyyny visnyk Ukrayiny. 2009. № 57. St. 1997.
 12. Pavlov V. I. Rekreatsiynny kompleks: teoriya, praktyka, perspektyvy / V. I. Pavlov, L. M. Cherchyk. Luts'k : Vyd-vo «Nadstyr'ya», 1998. 122 s.
 13. Pro skhvalennya Derzhavnoyi stratehiyi upravlinnya lisamy Ukrayiny do 2035 roku : rozporядzhennya Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 29 hrudnya 2021 r. № 1777-r // Ofitsiyyny visnyk Ukrayiny. 2022. № 4. St. 256.
 14. Steps'ka O. V., Zaveryukha M. M. Lis yak ob"yekt pravovoho rehulyuvannya v lisovomu ta zemel'nomu zakonodavstvi Ukrayiny / O. V. Steps'ka, M. M. Zaveryukha // Chasopys Kyyivs'koho universytetu prava. 2016. № 2. S. 281–285.
 15. Karakash I. I. Pravo vlasnosti na pryrodni ob"yekty ta yikh resursy v Ukrayini : monohrafiya / I. I. Karakash. Odesa : Yurydychna literatura, 2017. 438 s.